

DŽAMIJA – SIMBOL MUSLIMANSKOG IDENTITETA

Sumeja SMAILAGIĆ

sumeja.smailagic@fis.edu.rs

Fakultet za islamske studije, Novi Pazar

SAŽETAK: U ovom radu autorica tematizira džamiju kao višeslojni arhitektonski fenomen koji integrira komunikacijske, simboličke i funkcionalne aspekte s posebnim fokusom na islamsku arhitektonsku baštinu Sandžaka. Od ranih formi, u periodu Poslanika do savremenih izraza, džamija ostaje ključna tačka očuvanja duhovnog, kulturnog i identitetskog kontinuiteta muslimana. Rad posebno akcentira tri značajne džamije Sandžaka: Arap-džamiju, Altun-alem džamiju i Sultan Valide džamiju u Sjenici. Među njima, Altun-alem džamija u Novom Pazaru zauzima posebno mjesto, ne samo zbog izuzetne osmanske arhitekture i kulturno-historijske vrijednosti, već i zbog toga što je u njenom haremu ukopan sandžački muftija rahmetli Muamer-ef. Zukorlić, što dodatno pojačava njen simbolički značaj među Bošnjacima muslimanima u Sandžaku, dijaspori i širem regionu. Time ova džamija postaje i mjesto kolektivnog pamćenja i identitetske potvrde.

Ključne riječi: Muamer Zukorlić, arhitektura, identitet, Sandžak, Arap-džamija, Altun-alem džamija, Sultan Valide džamija

Uvod

Džamija kao arhitektonski i duhovni fenomen zauzima centralno mjesto u formiranju i očuvanju islamskog identiteta. Njena uloga nadilazi puko fizičko prisustvo – ona je prostor molitve, znanja, zajedništva i simbolike. Od svojih prvih formi u periodu poslanika Muhammeda, a.s., do monumentalnih građevina u osmanskome i postosmanskome periodu, džamija se razvijala u skladu s kulturnim, klimatskim i društvenim kontekstima, ne gubeći nikada svoju osnovnu funkciju – da bude Božija kuća na Zemlji, mjesto okupljanja vjernika i svjetionik duhovnog života.

U ovom radu posebna pažnja posvećuje se džamijama u Sandžaku s naglaskom na Altun-alem džamiju u Novom Pazaru. Arhitektura džamija

u Sandžaku, regionu s bogatom kulturnom i vjerskom baštinom, odražava specifične historijske, društvene i kulturne prilike tog prostora. Džamije, kao neizostavan element muslimanske tradicije, u ovom regionu predstavljaju više od samih vjerskih objekata. One su središta zajednice, spomenici religijske posvećenosti, ali i umjetnička djela u kojima se prepoznaju različiti utjecaji osmanske arhitekture i lokalnih graditeljskih tradicija. Stoljećima izgradnja džamija nije bila samo čin duhovne predanosti, već i izraz statusa i moći pojedinaca, porodica i zajednica koje su ih finansirale. Specifičnost sandžačkih džamija ogleda se i u ulozi koje imaju u očuvanju lokalnog vjerskog identiteta te u njihovoj društvenoj funkciji. U tom kontekstu, Altun-alem džamija zauzima

centralno mjesto, jer je tu, u njenom haremu, smješten mezar sandžačkog muftije Muamer-ef. Zukorlića, čiji je doprinos vjerskom i kulturnom životu Sandžaka nezamjenjiv. Muftija Zukorlić, kao istaknuti lider Islamske zajednice i intelektualac, ostavio je neizbrisiv trag u zajednici, a njegov mezar u ovom značajnom vjerskom kompleksu predstavlja simbol trajne posvećenosti duhovnoj misiji i izgradnji međugeneracijskih mostova.

Sakralni prostor identiteta i zajedništva

U svojoj osnovi džamija predstavlja materijalizaciju prisustva islama na nekom prostoru. Ona je živo središte muslimanske zajednice, mjesto duhovnosti, znanja, susreta i solidarnosti (Sibai, 1987:8). U savremenom

razumijevanju, džamija se definira kao centralna bogomolja muslimana – prostor prve kategorije, unutar kojeg se, pored svakodnevnih namaza, uči hutba i obavlja džuma-namaz, čime se razlikuje od mesdžida – manjeg molitvenog prostora (Vujaklija, 1980:1039). Džamija nije samo mjesto molitve, već prostor u kojem se formira, odgaja i njeguje kolektivni islamski identitet (Halilović, 2011:153–154). U kontekstu historijskih i kulturnih specifičnosti, naročito na teritorijama bivše Osmanske države, termin *džamija* uglavnom se koristi za objekte s minaretom, dok se izraz *mesdžid* češće sreće na arapskom govornom području i označava skromnije prostore za molitvu. Na Balkanu i među zajednicama muslimana turskog porijekla postoji jasna razlika između ta dva pojma: džamija je ustaljeni vjerski centar, opremljen minaretom i stalnim imamom, gdje se organiziraju svi zajednički vjerski obredi, uključujući džumu i bajram-namaze. Mesdžid, s druge strane, najčešće se nalazi u manjim zajednicama, bez minareta i ne pruža sve vjerske sadržaje koji se realiziraju u džamiji (Halilović, 2011:154).

Kur'anski tekst koristi izraz *mesdžid* u značenju svetog mjesta gdje se izvršava čin najdublje predanosti Bogu – sedžda. Kur'an pojam *mesdžid* spominje 22 puta u jednini i šest puta u množini (Halilović, 2011:155).

U hijerarhiji islamskih institucija džamija zauzima posebno mjesto. Ona nije samo arhitektonsko ostvarenje sakralnog prostora, već duhovni epicentar koji artikulira kolektivno pamćenje, identitet i snagu zajednice. Džamija istovremeno odražava vertikalni odnos s Bogom i horizontalni društvenih veza među ljudima – ona je simbol vjerske prisutnosti i kulturne otpornosti.

(Multi)funkcionalnost džamije

U islamskoj civilizaciji, džamija nikada nije bila isključivo prostor molitve. Od svojih prapočetaka, ona se oblikovala kao kompleksna institucija koja spaja duhovno i društveno,

vjersko i obrazovno, sakralno i svakodnevno. Iako joj je osnovna uloga obavljanje namaza, njen značaj daleko prevazilazi obrednu funkciju – džamija je prostor susreta, utočišta, dijaloga, učenja i zajedničke brige.

Tradicionalno, prostorna organizacija džamije podrazumijevala je mnogo više od molitvenog prostora. Uz samu musalu često su postojale i pomoćne prostorije: sobe za predavanje, gostinske prostorije za putnike namjernike (*ribāt*), mjesta za distribuciju hrane siromašnima, i dvorišta koja su služila za društvene aktivnosti. Kroz ove prostore oblikovala se svakodnevica muslimanske zajednice – tu su se okupljali vjernici, raspravljali društveni izazovi, učvršćivale norme ponašanja i prenosile temeljne vrijednosti s generacije na generaciju (Barišić, 2006:277).

Džamija je time postala ključno čvorište društvenog života: simbol zajedništva, platforma razmjene ideja i centar institucionalnog prisustva islama u urbanom i ruralnom tkivu. Ona je bila i ostala arhitektonski izraz kolektivnog duha zajednice – stalno prisutna, ali prilagodljiva, ukorijenjena u tradiciji i otvorena ka budućnosti. U ranim danima islama džamija je prepoznata kao obrazovna ustanova. Godine 653. u Medini je osnovana prva džamijska škola, što je označilo institucionalizaciju islamskog obrazovanja (Al-Krenawi, 2016:362). Kroz mektebe, katedre i predavanja, džamije su pružale pristup znanju ljudima svih uzrasta i društvenih slojeva. U njima su se oblikovali vjerski autoriteti i učenjaci širokog spektra: od pravnika i teologa, do lingvista, historičara, pjesnika i prirodnjaka.

Posebno važnu ulogu u tom procesu igrali su univerziteti koji su se iznjedrili upravo iz džamijskih kompleksa. Nije slučajno da se u savremenom arapskom jeziku univerzitet još uvijek naziva *el-džami'a*, doslovno *mjesto okupljanja* – što nas lingvistički i institucionalno vraća džamiji kao prvoj akademskoj ustanovi. Primjeri poput El-Azhara u Kairu (osnovan 972), Ez-Zejtune u Tunisu ili

Univerziteta u Damasku, potvrđuju da su najranije obrazovne institucije muslimanskog svijeta ponikle upravo iz džamijskih struktura (Halilović, 2011:154; Begović, 2007).

Multifunkcionalnost džamije, dakle, nije koncept novog doba – ona je imanentna samoj suštini ovog prostora. Kroz njenu arhitekturu, organizaciju i simboliku islam je od samih početaka izražavao svoje dvostruko poslanje: da bude duhovni oslonac i društveni kompas zajednice.

Evoluciona funkcija džamije: Od sakralnog centra do kulturno-društvenog epicentra

U islamskoj tradiciji ključni trenutak u evoluciji džamije označen je Hidžrom – prelaskom Muhammeda, a.s., iz Meke u Jesrib (današnji Medinu). Ovaj događaj, koji se dogodio 622. godine, ne samo da označava početak islamskog kalendara, već i vrijeme kada je postavljena prva džamija, čije funkcije se vremenom razvijaju i šire. Neki izvori navode da je prva džamija osnovana u Kubi, mjestu gdje je Poslanik, a.s., boravio četiri dana na svom putu prema Medini (Halilović, 2010:182). Međutim, džamija u Medini, poznata kao Džamija Božijeg Poslanika, a.s., predstavlja ključnu tačku u historiji, jer je postala središte religijske i društvene, administrativne i obrazovne aktivnosti.

U njenim prostorijama obavljali su se brojni društveni poslovi – od zakonodavnih funkcija, preko prijema stranih izaslanika, do osnivanja prve škole i sprovođenja sudskih procesa. Ove multifunkcionalne uloge džamije bile su od suštinske važnosti za formiranje i održavanje muslimanske zajednice. Istovremeno, džamija je služila kao vojni centar, što je potvrđeno njenom ulogom u organiziranju i mobilizaciji muslimanske vojske tokom ranih godina islama (Kostić, 2019:138).

U svojoj početnoj formi Medinska džamija je uključivala i stambeni prostor za samog Poslanika, a.s., čime je bila spoj religijskog i

privatnog prostora. Međutim, ova funkcija nestaje nakon njegove smrti, kako bi džamija postala isključivo mjesto za molitvu, obrazovanje i administrativne funkcije. Pod vladavinom prvih halifa džamija je nastavila funkcionirati kao duhovni i politički centar. Ebu Bekr je sačuvao njenu religijsku i obrazovnu funkciju, ali pod Omerom ibn Hatibom dolazi do značajnih promjena, osobito u vojnoj ulozi džamije. On je na novoosvojenim teritorijama izgradnju vojne infrastrukture odvojio od džamija, smanjujući njihovu vojnu funkciju, dok su druge funkcije – obrazovne i administrativne – i dalje ostale prisutne. U to vrijeme džamije su postale centar obrazovanja na mnogo širem planu. Osim religijskih disciplina, počeli su se izučavati predmeti poput geografije, filozofije, nauke, matematike, medicine i astronomije, a prve biblioteke u džamijama postale su važna središta kulturnog života u islamskom svijetu (Sibai, 1987:31).

Za vrijeme vladavine dinastija Umejevića i Abasija džamija je postala centar intelektualnog života. Najveći broj džamija u ovom periodu postao je utočište za učenjake, a mnoge su postale i domaćini prvih univerziteta, čime je i obrazovna funkcija džamije doživjela snažan razvoj. Jedan od najvažnijih primjera ove evolucije predstavljaju Velika džamija u Kordobi i Velika džamija u Damasku, koje su prvobitno bile hrišćanske crkve, ali su transformirane u džamije nakon muslimanske vojne ekspanzije. Slične transformacije dogodile su se i sa sinagogama i hramovima drugih religijskih zajednica, koji su postali dio islamskog kulturnog naslijeđa (Esposito, 2011:3).

Međutim, kako je islam širio svoj utjecaj, promijenile su se i funkcije džamija. Tokom osmanskog perioda džamija više nije bila političko-ekonomski centar, kao što je to bila u doba Abasija. Umjesto toga, njene funkcije su postepeno postale isključivo religijske, dok su administrativne, političke i ekonomske aktivnosti bile prebačene na nove, sekularne

institucije (Kostić, 2019:94). Tokom 19. stoljeća, s dolaskom modernizacije i zapadnog utjecaja, džamije su postale jednostavnije i monofunkcionalnije, dok se u 20. stoljeću ponovo javlja trend vraćanja višefunkcionalnih džamija, koje ponovo integriraju više društvenih, obrazovnih i kulturnih uloga.

Ove promjene u funkcionalnoj strukturi džamija, od njihovih početaka pa do savremenih vremena, svjedoče o adaptaciji islama i muslimanskih zajednica na nove političke, društvene i kulturne izazove. Evolucija džamije kao institucije odražava šire promjene u muslimanskim društvima, koja su se razvijala od centraliziranih teokratskih entiteta, preko vojnih imperija, do savremenih sekularnih društava, pri čemu džamija ostaje ključna tačka unifikacije i identifikacije muslimanskih zajednica širom sveta (Serageldin, 1990:14).

Arhitektonski stil džamije:

Između univerzalnog i lokalnog

Ekspanzija islama izvan granica Arapskog poluostrva donijela je duboke promjene u oblikovanju islamske sakralne arhitekture. Iako korijeni džamije počivaju na jednostavnim prostornim i oblikovnim rješenjima rane muslimanske zajednice, kontakt s različitim kulturama i civilizacijama utjecao je na razvoj bogatog i raznog arhitektonskog izraza. Džamija, dakle, nije samo prostor molitve, već i jasan identitetski marker muslimanskog prisustva, oblikovan kroz prizmu lokalnih umjetničkih i građevinskih tradicija.

Uprkos toj raznolikosti, moguće je prepoznati četiri osnovna arhitektonska pristupa u gradnji džamija:

1. *Standardni stil* – oslanja se na tradicionalne principe islamske arhitekture koji su kontinuirano prisutni od prvih džamija do savremenih vremena.
2. *Historijski stil* – referira se na određene periode iz islamske arhitektonske prošlosti kao izvor inspiracije i autentičnosti.

3. *Savremeni klasični pristup* – poznat i kao postmoderni klasiizam, predstavlja reinterpretaciju tradicionalnih stilova kroz savremeni jezik forme, uz čestu upotrebu eklektizma.

4. *Moderni pristup* – nastao u 20. stoljeću karakterizira se raskidom s tradicijom, upotrebom novih materijala i tehnologija, te naglašenom kontekstualnošću dizajna (Khan, 1990:124).

Centralni elementi enterijera džamije nose duboko religijsko, ali i prostorno značenje.

Mihrab, niša u zidu koji označava pravac kible – pravac prema Meki, određuje orijentaciju cjelokupnog prostora. Iako su se u ranim godinama islama vjernici okretali prema Jerusalimu, ova orijentacija je promijenjena oko 624. godine, kako bi se duhovno središte ummeta simbolički i konkretno učvrstilo u Meki (El-Bekare, 142–145). Ova promjena ima i identitetsku težinu – označava distanciranje od judaizma i potvrđivanje islamske samosvojnosti. Prvi poznati mihrab izgrađen je u džamiji u Medini u 8. stoljeću za vrijeme halife El-Velida I (Halilović, 2011:152). Kasnije je postao neizostavan dio svake džamije. Funkcionalno, označava mjesto s kojeg imam predvodi molitvu, dok njegova simbolika prevazilazi čisto prostornu funkciju: on vizualno i semantički usmjerava pažnju vjernika prema centru islamskog svijeta. U svojoj osnovi, mihrab je često umjetnički najbogatije ukrašeni dio džamije, dekorisan kaligrafijom, arabeskama ili geometrijskim ornamentima koji vizualiziraju ideju božanske beskonačnosti. U umjetničkom i teološkom smislu, mihrab postaje metafora duhovnog otvaranja i introspektivnog sabiranja, mjesto gdje se prostor materijalnog svijeta susreće s nevidljivom realnošću božanskog prisustva. On, također, ukazuje na duhovni poredak u zajednici: onaj koji stoji ispred mihraba predvodi, ali i odgovara pred Bogom (Grabar, 1992:85).

Uz mihrab, *minber* predstavlja drugi ključni element – propovjedaonicu s koje imam petkom održava hutbu. Pozicija *minbera* uvijek je blizu mihraba, čime se simbolički povezuje duhovno vođstvo i tekstualna svetost prostora. Oblik *minbera* varira – od jednostavnih drvenih stepenica do bogato rezbarenih i ukrašenih konstrukcija s baldahinima – ali uvijek ima uzdignutu poziciju, koja simbolički naglašava autoritet i prijenos Božije poruke. Njegova uloga je prvenstveno *didaktička i autoritativna* – s *minbera* se poziva na pobožnost, ali se prenose i poruke o društvenoj pravednosti, zajedničkoj odgovornosti, solidarnosti i moralnim vrijednostima. Prema islamskoj tradiciji, prvi *minber* koristio je sam Poslanik, koji je koristio drvenu konstrukciju s tri stepenika (Halilović, 2011:156). *Minber* je, u simboličkoj ravni, produžetak kur'anskog glasa unutar zajednice – mjesto s kojeg se verbalizira svetost i podsjeća na odgovornost koju svaka zajednica ima prema svom Gospodaru i prema međusobnim obavezama.

Unutrašnjost džamije, u skladu s islamskom estetikom, oslobođena je figura, slika i ikona. Umjesto toga, zidovi su bogato ukrašeni kaligrafskim zapisima iz Kur'ana i imenima Allaha, dž.š., i Njegovog poslanika, a.s., čime se duhovna dimenzija prostora dodatno naglašava (Barišić, 2006:274). Ova praksa učvrstila je kaligrafiju kao najuzvišeniju umjetničku formu u islamskoj civilizaciji.

U razvoju džamijske arhitekture pojavljuju se i drugi elementi koji dodatno artikuliraju njen prostor i simboliku:

1. *Minaret* – toranj s kojeg se poziva na molitvu, čija forma varira u zavisnosti od geografskog, vremenskog i kulturnog konteksta. *Minaret* je često i simbol duhovne vertikale – dodir neba i zemlje, a u nekim kontekstima je imao i praktičnu funkciju svjetionika.
2. *Kupola* – osim što ima akustičnu i prostornu funkciju, simbolizira

svod nebeski. Njen volumen stvara osjećaj prostorne transcendencije i uzdiže ljudsku percepciju ka Nevidljivom i Apsolutnom. Unutarnje dekoracije kupola, često ukrašene stihovima iz Kur'ana ili ornamentima koji sugeriraju beskonačnost, dodatno pojačavaju ovu simboliku (Grabar, 1992:104). Iako funkcionalno neobavezan element džamije, tokom historije kupola je postala jedan od najprepoznatljivijih arhitektonskih motiva islamskih sakralnih građevina. Njen razvoj u islamskom svijetu bio je inspiriran sasanidskom i vizantijskom graditeljskom tradicijom, ali je kroz vrijeme postala jedan od najautentičnijih izraza islamske arhitekture. Prva značajna islamska kupola podignuta je u Jerusalimu 691. godine na Kupoli na Stijeni, dok intenzivniji razvoj ove forme kreće od Damaska 706. godine do monumentalnih struktura osmanskog perioda, poput kupola džamije Sulejmanije ili džamije Selimije, koje arhitektonski nadmašuju i najambicioznije vizantijske hramove (Saniei and Delavar, 2012:139).

3. *Lukovi i stubovi* – strukturno i estetski ključni elementi koji podržavaju prostor, pri čemu se dizajn luka prilagođavao lokalnim građevinskim materijalima.
4. *Mukarnas* – dekorativni element svodova, karakterističan za monumentalnu islamsku arhitekturu od 11. stoljeća, koji stvara složene geometrijske forme u *košničastom* rasporedu (Saniei i Delavar, 2012:139).

Ovi elementi, osim što definiraju oblik i identitet džamije, svjedoče i o bogatstvu lokalnih i regionalnih interpretacija islamske arhitekture.

U nastavku nešto više o dodatnim važnim *arhitektonskim elementima*

džamije koji imaju značajnu funkcionalnu i simboličku vrijednost, naročito u regionalnim i historijskim kontekstima: šadrvan, maksura i dvorište.

Šadrvan

Šadrvan je kamena ili mermerna česma, obično postavljena u središtu džamijskog dvorišta, koja služi za obredno pranje (abdest) prije ulaska u prostor za molitvu. Iako nije izričito religijski obavezan element arhitekture džamije, njegova funkcionalna važnost je ogromna budući da omogućava vjernicima da se pripreme za namaz, fizički i duhovno. Prvi šadrvani se pojavljuju u džamijama još u ranoj fazi islamske arhitekture, ali vrhunac umjetničkog i funkcionalnog razvoja dostižu tokom osmanskog perioda, gdje postaju dio šire arhitektonske kompozicije, često smješteni ispod natkrivenih baldahina ili ukrašenih majolika keramikom i arabeskama. Fazilet-šadrvan u Istanbulu izgrađen u 17. stoljeću ostaje jedno od najljepših svjedočanstava umjetničke integracije vode, prostora i duhovnosti (Necipoğlu, 2005:84). Šadrvan je i simbol duhovnog očišćenja, metafora pripreme vjernika za susret s Bogom – susret koji se ne može ostvariti bez ritualne i unutarnje čistoće.

Maksura

Maksura je ograđeni, često izdignuti dio u prednjem dijelu molitvenog prostora, rezerviran za vladare, dostojanstvenike ili imama. Pojavljuje se u ranom islamskom periodu kao odgovor na bezbjedonosne iza-zove i političke tenzije – konkretno nakon atentata na halifu Omera ibn Hataba, (Halilović, 2011:157). Maksura je vizuelno odvojena od ostatka prostora, često ukrašena drvorezom, arabeskama ili rešetkastim paravanima, ali nikada ne remeti osnovni poredak džamije. U kasnijim stoljećima, naročito u Osmanskoj državi, njena funkcija se simbolički proširuje – ona postaje znak političke moći, ali i poštovanja prema duhovnim i svjetovnim autoritetima. U savremenim džamijama maksura se rijetko sreće

u izvornom obliku, ali kao koncept prostornih hijerarhija i dalje se može uočiti u formama posebnih klupa ili izdvojenih molitvenih zona.

Dvorište

Dvorište je neizostavan dio tradicionalne džamijske arhitekture, posebno u većim džamijama. Najčešće je to otvoreni, pravougaoni prostor okružen arkadama koji vodi ka glavnoj molitvenoj prostoriji. U njegovom središtu se često nalazi šadrvan ili fontana. Funkcionalno, dvorište služi kao prostor za okupljanje, neformalnu komunikaciju i obrazovne aktivnosti. U nekim prilikama, naročito tokom džuma-namaza ili bajramskih molitvi kada unutarnji prostor ne može primiti sve vjernike, dvorište se koristi kao produžetak molitvenog prostora. U arhitektonskoj simbolici, dvorište označava prolazni prostor – svojevrsni prelazak iz profanog u sveto. Ono je mjesto pripreme, razmišljanja i tišine, koje vjerniku pruža mogućnost da se “izdvoji iz svijeta” i duhovno fokusira pre nego što stupi u molitveni prostor (Samer, 2010:211).

Ovi dodatni elementi – šadrvan, maksura i dvorište – zajedno s minaretom, mihrabom, minberom i kupolom, čine slojevit i simbolički bogat arhitektonski izraz džamije, gdje se forma prepliće s vjerom, a prostor govori jezikom duhovnosti, što čini jedinstven arhitektonski kontekst džamije u kojem se religijski smisao izražava kroz prostor, oblik i ornament. Svaki element ima svoju svrhu, simboliku i historijsku dinamiku, doprinoseći stvaranju jedinstvenog prostora u kojem se prožimaju religija, umjetnost, identitet i zajedništvo.

Sandžačke džamije

Arhitektura džamija u Sandžaku oduvijek je odražavala specifičnosti kulturnog i historijskog okvira tog prostora. Kao područje na raskršću različitih civilizacija i religijskih tradicija, Sandžak je kroz svoju historiju bio pod utjecajem osmanske, ali i prepoznatljive balkanske kulturne

baštine. U tom kontekstu, sandžačke džamije zauzimaju jedinstveno mjesto, jer odražavaju arhitektonske i vjerske utjecaje, te društveni i kulturni život muslimanske zajednice na ovom prostoru.

Izgradnja džamija u Sandžaku počela je tokom osmanskog perioda, u vrijeme kada su se u ovom regionu intenzivno razvijali administrativni i kulturni centri. Džamije su se često gradile kao zadužbine (vakufske ustanove) vladara, državnih dostojanstvenika ili lokalnih bogataša, a njihov dizajn je u velikoj mjeri bio odraz statusa i moći njihovih mecena. Mnoge od njih odlikuju se monumentalnim karakteristikama, poput impozantnih minareta, ukrašenih mihraba i kupola, što je bilo uobičajeno za džamije sagrađene u gradovima poput Novog Pazara, Sjenice i Tutina.

Altun-alem džamija

Jedna od najistaknutijih džamija u Sandžaku je Altun-alem džamija u Novom Pazaru. Ova džamija, koja datira iz 16. stoljeća, pokazuje karakteristične elemente osmanske džamijske arhitekture, uključujući veliku kupolu i minaret, kao i bogato dekorirane unutarnje prostore. Altun-alem džamija poznata je po tome što je sačuvana u gotovo nepromijenjenom obliku, što je rijetkost u ovom regionu. Unutrašnjost džamije ukrašena je tradicionalnim ornamentima, dok je fasada najslikovitiji primjer umjetničkog izraza osmanskog perioda. Osim same džamije, u njenom kompleksu nalazi se medresa, što je ukazivalo na njen značaj kao središta obrazovanja i duhovnosti. Iako je džamija pretrpjela neke restauracije, ona i dalje zadržava originalne elemente, kao što su mihrab i minaret, a njezina ljepota i značaj ostat će trajni simbol novopazarskog vjerskog i kulturnog života. U haremu džamije nalazi se mezar sandžačkog muftije Muamer-ef. Zukurlića, koji je umro 2021. godine. On je bio jedan od najistaknutijih lidera Islamske zajednice u Sandžaku, a njegov mezar u ovom kompleksu dodatno naglašava važnost ove džamije

i njenog simboličkog značaja u duhovnom životu muslimanske zajednice (Halilović, 2023:36).

Arap-džamija

Drugi primjer važan za razumijevanje sandžačke islamske arhitekture je Arap-džamija, koja se nalazi u Novom Pazaru. Iako manja i skromnija od Altun-alem džamije, Arap-džamija ima svoje mjesto u historiji. Izgrađena je u 16. stoljeću, a ime je dobila po svom donatoru, vakifu iz Arabije. Njena jednostavna, ali elegantna fasada i unutrašnji prostor sadrže elemente karakteristične za osmanski period, u nešto manjim proporcijama u odnosu na druge džamije u Sandžaku. Iako je vremenom pretrpjela manje promjene, i dalje predstavlja važnu tačku okupljanja lokalne zajednice. Ova džamija, uprkos jednostavnosti, daje uvid u vjerski život muslimanske zajednice koja je gravitirala oko ove lokalne vakufske ustanove.

Sultan Valide džamija u Sjenici

Jedna od najimpozantnijih džamija u Sandžaku je Sultan Valide džamija u Sjenici, koja nosi ime po sultanu Abdulazizu i njegovoj majci sultani Validi. Izgrađena je u drugoj polovini 19. stoljeća kao dio osmanske politike da se sagrađuju džamije širom carstva, simbolizirajući moć i veličinu Osmanske države. Svojom ogromnom kupolom, koja je među najvećim na Balkanu, džamija je ostala iznad svih drugih objekata u Sjenici, a njene dimenzije su daleko prevazilazile veličinu same Sjenice. Ova džamija je značajna zbog svojih konstruktivnih osobina budući da kupola nema stupove i podržava se samo zidovima. Sultan Valide džamija je, osim svoje vjerske funkcije, imala i važnu kulturnu i simboličku vrijednost s obzirom na to da je bila jasna poruka moći osmanske vlasti u tom periodu. Iako je dimenzijama daleko prevazilazila Sjenicu, njena funkcija bila je od velikog značaja, jer je predstavljala duhovno i kulturno središte koje je okupljalo ljude iz šireg okruženja (Mušović i Vujović, 1992:46; Esposito, 2002:263).

Literatura

- Barišić, J. (2006). *Islamska umetnost i kultura*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Esposito, J. L. (2002). *Islam: The Straight Path*. Oxford: Oxford University Press.
- Halilović, M. (2010). *Arhitektura islamskih objekata u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Muzeji i galerije.
- Khan, M. (1990). *Islamic Architecture: The Classical Period*. New York: Harper & Row.
- Mušović, M., Vujović, B. (1992). *Arhitektura Sandžaka*. Novi Pazar: Istorijski institut.
- Petersen, A. (1996). *Dictionary of Islamic Architecture*. London: Routledge.
- Saniei, M., & Delavar, M. (2012). *The Elements of Islamic Architecture*. Tehran: Iran University Press.

الموجز

المسجد رمز الهوية الإسلامية

سمية سمايلاغييتش

تتناول الكتابة في هذا المقال المسجد، ظاهرة معمارية متعددة الطبقات، تجمع بين الجوانب التواصلية والرمزية والوظيفية، مع التركيز بشكل خاص على التراث المعماري الإسلامي في السنجق. فالمسجد منذ أشكاله الأولى في عهد النبي محمد صلى الله عليه وسلم، وحتى التصميمات المعاصرة، بقي ركناً أساسياً في الحفاظ على استمرارية هوية المسلمين الدينية والثقافية. ويسلط المقال الضوء بشكل خاص على ثلاثة مساجد مهمة في السنجق: مسجد العرب، ومسجد ألتون علم، ومسجد الوالدة في سينيتسا. ويحظى مسجد ألتون علم في نوفي بازار بمكانة خاصة، ليس فقط بفضل عمارته العثمانية الاستثنائية وقيمتها الثقافية والتاريخية، بل ولأن مفتي السنجق الشيخ معمر زوكورلييتش، رحمه الله، مدفون في حديقته، مما يُعزز أهمية المسجد الرمزية لدى المسلمين البشناقة في السنجق والشتات والمنطقة كلها، ويجعل هذا المسجد مكاناً للذاكرة الجماعية وتأكيد الهوية.

الكلمات المفتاحية: معمر زوكورلييتش، العمارة، الهوية، السنجق، مسجد العرب، مسجد ألتون علم، مسجد الوالدة.

Summary

THE MOSQUE – A SYMBOL OF MUSLIM IDENTITY

Sumeja Smailagić

In this article, the author thematises the mosque as a multi-layered architectural phenomenon that incorporates communicational, symbolic, and functional aspects, focusing on the Islamic architectural heritage of Sandžak. From its earliest form in the time of the Messenger Muhammad s.w.s. to its contemporary architectural expression, the mosque plays a key role in preserving Muslims' spiritual and cultural identity. The article has a particular focus on the three significant mosques in Sandžak: Arap-džamija mosque, Altun-Alem džamija mosque, and Validej-džamija mosque in Sjenica. Amongst these, Altun-Alem džamija mosque in Novi Pazar is the most significant, not only because of its exceptional Ottoman architectural style or its cultural and historical values, but also because in the graveyard within its vicinity, the mufti of Sandžak, Muamer-ef. Zukorlić places additional symbolic significance for Bosniak Muslims of Sandžak, diaspora and the region. This makes this mosque a place of collective memory and identity confirmation.

Keywords: Muamer Zukorlić, architecture, identity, Sandžak, Arap-džamija mosque, Altun-Alem džamija mosque, Validej-džamija mosque